

JOANNA SZCZĘSNA

*Koncepcja edukacji krajobrazowej na poziomie szkolnym
w odniesieniu do kierunków nauki o krajobrazie*

The concept of landscape education at school level with respect to the directions
of the science of landscape

Słowa kluczowe: badania krajobrazu, edukacja szkolna, reforma systemu kształcenia
Keywords: landscape research, school education, school system reform

WSTĘP

Edukacja szkolna stanowi zarówno punkt wyjścia rozwoju różnych dyscyplin naukowych, ponieważ szkoła kształci przyszłych badaczy, jak i wynik dorobku nauki, stanowi bowiem uproszczone odzwierciedlenie tego, co osiągnęły jej poszczególne dziedziny. Badania nad krajobrazem prowadzone są w obrębie wielu dyscyplin naukowych i mają długoletnią tradycję. Edukacja krajobrazowa, która jest pewną wypadkową działań naukowych, w najpełniejszym wymiarze występuje w szkole podstawowej w ramach przedmiotu przyroda, który integruje treści z zakresu geografii, biologii, fizyki i chemii. Przed rokiem 1999, w którym wprowadzono reformę polskiego systemu szkolnictwa, wymienione przedmioty istniały samodzielnie. Wtedy nauka o krajobrazie stanowiła tylko pewną część treści realizowanych w szkole podstawowej w ramach geografii. Obecnie tematyka krajobrazowa to zasadniczy element treści geograficznych w przyrodzie. Szkoła podstawowa jest jedynym poziomem nauczania, na którym edukacja krajobrazowa ma spójny i pełny charakter. Na wyższych etapach kształcenia stosuje się inne ujęcie treści geograficznych.

Jeżeli nawet treści dotyczące krajobrazu występują, mają one charakter fragmentaryczny i stanowią niewielki udział wśród ogółu wiadomości. Jedyne zagadnienie w sposób bezpośredni dotyczące krajobrazu, które przeznaczono do realizacji w ramach geografii na poziomie gimnazjum, to „Przykłady ochrony krajobrazu na świecie” (*Podstawa programowa*, 2002).

Pojęcie k r a j o b r a z jest od dawna obecne w języku naukowym i potocznym. Wraz z rozwojem wielu dyscyplin, których przedmiotem badawczym jest krajobraz, zakres i treść tego pojęcia ulegały zmianom, narosły różnice zdań wokół jego rozumienia. Znalazło to swój oddźwięk między innymi w setkach definicji krajobrazu, sformułowanych przez przedstawicieli różnych nurtów naukowych. Nawet potoczne znaczenie słowa krajobraz w ciągu wielu lat obecności w języku różnych społeczeństw uległo transformacji. Obecnie termin krajobraz stosowany jest w rozmaitych kontekstach, zyskując często zupełnie abstrakcyjny wymiar. W artykułach prasowych, informacjach radiowych i telewizyjnych można spotkać wiele zastosowań tego określenia, np.: „krajobraz cyfrowy”, „krajobraz z kroplą wody w tle”, „krajobraz po Solidarności” (Myga-Piątek 2001). Krajobraz staje się pojęciem powszechnym i dość uniwersalnym, przedmiotem zainteresowania literatów, malarzy, a przede wszystkim naukowców reprezentujących szereg dyscyplin. Badania krajobrazu prowadzone są w różnym zakresie, z zastosowaniem metod badawczych charakterystycznych dla poszczególnych dziedzin.

W ostatnich latach ukazało się wiele opracowań, w których dokonano zestawienia głównych nurtów nauki o krajobrazie, przedstawiono różnice w rozumieniu tego pojęcia i założenia badawcze poszczególnych dyscyplin naukowych. Pochodzenie terminu krajobraz, rys historyczny rozwoju nauk o krajobrazie oraz charakterystykę niektórych z nich, a także zestawienia przykładowych definicji pojęcia krajobrazu zawierają prace A. Richlinga i J. Solona (1998), B. Żarskiej (2002) czy K. Ostaszewskiej (2002, 2005). Najpełniejszy przegląd dziedzin badawczych, nie tylko przyrodniczych, których przedmiotem zainteresowania jest krajobraz wraz z ich głównymi tezami dotyczącymi jego rozumienia i badania, zawarty jest w artykule U. Mygi-Piątek (2001) *Spór o pojęcie krajobrazu w geografii i naukach pokrewnych*. Ta sama autorka w opracowaniu *Krajobraz kulturowy w badaniach geograficznych* (2005) przedstawia główne paradygmaty badawcze współistniejące we współczesnych geograficznych analizach krajobrazu. Ewolucję poglądów geograficznych na krajobraz od początków zainteresowania nim w sensie naukowym (XVIII/XIX wiek) do czasów współczesnych przedstawił M. Pietrzak (2005). Wielu innych autorów także podejmuje się próby porządkowania terminologii, teorii i ujęć

badawczych krajobrazu, co jest spowodowane dużą aktywnością naukową w tej sferze.

Przegląd koncepcji badań krajobrazu, zawarty w niniejszym artykule, nie ma na celu powielenia zestawień dokonanych przez innych autorów. Ma on stanowić wyłącznie podłoże do charakterystyki koncepcji edukacji krajobrazowej realizowanej w polskiej szkole oraz jej oceny z punktu widzenia osiągnięć nauki. Wyeksponowano więc te aspekty badań naukowych nad krajobrazem, które są tu ważne.

KONCEPCJE BADAWCZE W NAUCE O KRAJOBRAZIE

Podstawową dyscypliną naukową, która bada i opisuje krajobraz, jest geografia. Jednak z racji dynamicznego rozwoju tej nauki, wykształcenia się w jej obrębie szeregu dziedzin, różniących się zarówno zakresem jak i metodologią badań, także podejście do krajobrazu jest zróżnicowane. W pole zainteresowań krajobrazem wchodzi także szereg innych dyscyplin, w tym poza-przyrodniczych, np.: architektura, psychologia, socjologia, literatura i sztuka. Takie dziedziny naukowe, jak geografia fizyczna kompleksowa, geofizyka, geochemia, geobotanika, badają krajobraz w zakresie przyrodniczym. Z kolei przedmiotem zainteresowania geografii człowieka, psychologii czy socjologii są relacje człowiek–krajobraz. Nauki te badają wpływ krajobrazu na funkcjonowanie człowieka, zarówno w sferze materialnej, jak i emocjonalnej. Specyfiką niektórych nurtów badawczych, np. tzw. kierunku krajobrazowego w geografii czy ekologii krajobrazu, jest holistyczne podejście do krajobrazu. W tym ujęciu sfera przyrodnicza i ludzka w krajobrazie są rozumiane jako elementy nierozdzielnie połączone. Dla architektury krajobrazu i ochrony środowiska krajobraz to przedmiot oddziaływań człowieka. Natomiast dla nurtu artystycznego krajobraz stanowi źródło inspiracji twórczej, w malarstwie może też oznaczać rodzaj dzieła. Niżej przedstawiono krótką historię rozwoju pojęcia krajobraz oraz dokonano przeglądu podstawowych koncepcji badawczych, charakterystycznych dla poszczególnych dyscyplin nauki o krajobrazie.

Z. Naveh i A. Liberman w swojej pracy (1984) wskazują, że pierwotne było estetyczne rozumienie słowa krajobraz. Termin ten miał się już pojawić w *Księdze Psalmów Starego Testamentu* na określenie wyjątkowo atrakcyjnego widoku Jerozolimy. Pojęcie krajobrazu jako synonimu piękna rozpowszechniło się szczególnie w epoce renesansu (wiek XV, XVI) wraz z rozwojem flamandzkiego malarstwa pejzażowego, którego przedmiotem stały się wizerunki otoczenia, a zwłaszcza przyrody. Termin „krajobraz” stał się odpowiednikiem malarskiego „pejzażu” i oznaczał dzieło artysty o takiej tematyce. W tym okresie

terminu krajobraz zaczęto używać powszechnie na określenie malowniczych zakątków Ziemi. Owo potoczne rozumienie krajobrazu funkcjonuje także współcześnie jako jedno z wielu znaczeń tego pojęcia. Echa flamandzkiego nurtu artystycznego można odnaleźć w wizualno-estetycznym pojmowaniu krajobrazu, charakterystycznym dla krajów anglo- i frankojęzycznych, które dało podstawę do rozwoju badań nad pięknem krajobrazu. W wieku XVII termin *landscape* upowszechnił się w Wielkiej Brytanii, zarówno w znaczeniu wizualnym – widzianego otoczenia, jak i terytorialnym – postaci terenu (Richling, Solon 1994). K. Ostaszewska w swojej pracy *Geografia krajobrazu* (2002) wskazuje na podobny artystyczny rodowód terminu „krajobraz” w Niemczech. Przytacza zdanie uczonego L. Trepla, który twierdzi, że słowo „krajobraz” (*die Landschaft*) trafiło do języka niemieckiego w wieku XVIII i było wówczas używane w odniesieniu do wyjątkowo pięknych terenów, wyglądających jakby były dziełem malarza.

Aspekt wizualny krajobrazu ma znaczenie zasadnicze dla kilku spośród współczesnych dyscyplin naukowych. Należą do nich bez wątpienia *ochrona środowiska* i *architektura krajobrazu*.

Ochrona środowiska, której subdyscypliną jest ochrona krajobrazu, zajmuje się ochroną zachowawczą i konserwacją krajobrazu oraz wdrażaniem zasad zrównoważonego rozwoju na obszarach odznaczających się szczególnymi walorami środowiska przyrodniczego i dziedzictwa kulturowego wynikającego z działalności ludzkiej na tych obszarach (*Europejska Konwencja Krajobrazowa*, 2001). Ochrona krajobrazu realizowana jest niejako w trzech płaszczyznach: przyrodniczej, kulturowej i wizualnej (Żarska 2002). W przypadku ochrony krajobrazu szczególnie istotna jest jego wizualna wartość, wyrażona w malowniczości, osobliwości, niepowtarzalności, reprezentatywności czy naturalności (Kozłowski 2000). Wygląd określonego obszaru w dużej mierze decyduje o tym, czy zostanie on objęty ochroną, czy nie. Fizjonomiczne ujęcie krajobrazu w ochronie środowiska jest dostrzegalne w definicjach formułowanych przez tę dyscyplinę:

– Krajobrazem jest całość przyrody wraz z elementami wprowadzonymi przez człowieka na naturalnie ograniczonym odcinku ziemi, oceniona jako układ warunków naturalnych reprezentujących określone zewnętrzne cechy estetyczno-widokowe (Szczęsny 1971).

– Krajobraz – fizjonomia powierzchni Ziemi lub jej części, będąca syntezą wszystkich elementów przyrodniczych [...] oraz działalności ludzkiej, pozostających we wzajemnym stosunku i oddziaływaniu (Mierzwiński 1991).

– Krajobraz oznacza obszar postrzegany przez mieszkańców, którego charakter jest wynikiem działań i interakcji czynników naturalnych i/lub ludzkich (*Europejska Konwencja Krajobrazowa*, 2001).

– Krajobraz to synteza środowiska przyrodniczego, kulturowego i wizualnego (Żarska 2001).

– Pod pojęciem krajobrazu rozumiemy zewnętrzny wygląd części powierzchni ziemi w danym miejscu (*Ochrona krajobrazu...*, 2002)

Praktyczna realizacja zadań ochrony środowiska polega na ustanawianiu i realizacji aktów prawnych dotyczących zachowania krajobrazu, prowadzeniu działalności edukacyjnej społeczeństwa w zakresie podnoszenia świadomości ekologicznej oraz podejmowaniu inicjatyw na rzecz rekultywacji, rewaloryzacji i restytucji krajobrazu.

Inną dziedziną, która zakłada świadome, a przy tym dynamiczne kształtowanie krajobrazu, jest architektura. W jej ramach wykształciło się oddzielne ogniwo, jakim jest architektura krajobrazu. W nazwie tej słowo „architektura” oznacza metodę i formę działania przekształcającego lub zachowawczego, zaś słowo „krajobraz” – zakres oddziaływania (Bogdanowski 1979). Za reprezentatywne dla architektury można uznać następujące definicje krajobrazu:

– Krajobraz to fizjonomia powierzchni Ziemi, będąca syntezą elementów przyrodniczych i działalności człowieka.[...] Jest to pojęcie abstrakcyjne, ponieważ odbieramy krajobraz nie jako całość, ale przez poszczególne widoki [...] (Bogdanowski 1979).

– Krajobraz, jako przedmiot działań w dziedzinie architektury krajobrazu, rozpatrywany jest jako określona kombinacja trzech jego warstw: materialnej-przyrodniczej, materialnej-kulturowej i fizjonomicznej (Wolski 1988).

A zatem dziedzina ta rozpatruje krajobraz w zakresie fizjonomicznym, a za ważną cechę uznaje jego walory estetyczne. Głównym zadaniem architektury krajobrazu jest więc racjonalne i estetyczne planowanie i kształtowanie przestrzeni, tak aby dzieła człowieka stworzyły harmonijną całość z tłem przyrodniczym, w którym zostaną osadzone (Bogdanowski 1979). Teoretyk architektury krajobrazu J. O. Eliot nazwał tę dyscyplinę „sztuką piękną”. Można zatem uznać, że architektura krajobrazu ma związek z nurtem artystycznym, który przedstawiał piękno krajobrazu. Dla niej samej natomiast piękny krajobraz jest to cel działania.

W teorii architektury krajobrazu stosuje się klasyfikację krajobrazów według proporcji składników naturalnych i kulturowych, w której wyróżnia się: krajobraz pierwotny, naturalny, naturalno-kulturowy i kulturowy (Bogdanowski 1976).

Współczesna architektura krajobrazu, nawiązująca do sformułowanej przez K. Pawłowską (1996) idei swojskości, przybiera nowy kierunek. W tym ujęciu bardziej interesującym niż jego forma aspektem krajobrazu jest treść kulturowa, której ten krajobraz jest nośnikiem. Analiza podstaw kulturowych krajobrazu oparta na badaniu percepcji krajobrazu wymaga stosowania metod badawczych nauk humanistycznych i społecznych (Pawłowska 2002).

Przedstawiciele nauk przyrodniczych przypisują krajobrazowi różną treść i znaczenie. Korzeni tego pojęcia wielu autorów upatruje w staroniemieckim słowie *lantscap*, które funkcjonowało już w VIII wieku i odpowiadało łacińskim terminom *regio*, *provincia*, *terra*. W dzisiejszym rozumieniu określenia te oznaczały: obszar, okolice, terytorium, krainę historyczną (Berninger 1975, Myga-Piątek 2001). Później nazwa ta nabrała znaczenia głębszego, które odnosiło się do pewnego obszaru nie tylko w sensie określonej powierzchni, ale także „treści” tego obszaru – jego zawartości, charakteru (Schmithusen 1964, za Richlingiem i Solonem 1994). Trafności tego pełniejszego rozumienia upatrywano w dwuczłonowej budowie niemieckiego określenia *landschaft*, którego pierwsza część (*land*) oznacza kraj, druga zaś (*-schaft*) sugeruje całość. Radziecki geograf D. L. Armand, autor *Nauki o krajobrazie* (1980), tłumaczy niemieckie określenie jako „istotę kraju”, „ciało kraju”, stąd też w nauce rosyjskiej u schyłku XIX wieku zakorzenił się niemal identyczny termin na określenie krajobrazu – *landszaft*.

Prekursorami krajobrazowego podejścia w naukach geograficznych byli A. Humboldt, który zainicjował całościowe postrzeganie regionów ziemi i W. Dokućaev (Richling i Solon 1994), który wydzielił strefy przyrodnicze będące prototypem krajobrazów geograficznych (Nowakowski 1938). Kierunek krajobrazowy, któremu początek dali A. Humboldt i W. Dokućaev, ma najdłuższą historię w badaniach geograficznych krajobrazu. Wybitnym przedstawicielem tego nurtu był A. Hettner, który za główny cel badawczy uznał wyjaśnianie i rozumienie różnych obiektów geograficznych jako pochodnych ich umiejscowienia w przestrzeni (Myga-Piątek 2001). A. Hettner (1927) jest także autorem pierwszej naukowej definicji krajobrazu, która brzmi: „[...] widzialnym wyrazem faktów i zjawisk, zachodzących na jakiegokolwiek określonej działce powierzchni ziemi jest krajobraz [...]” Podejście to łączyło w sobie aspekt fizjonomiczny i przestrzenny. S. Nowakowski (1938), interpretując dzieło A. Hettnera, napisał, że „[...] krajobraz geograficzny to obszar, na którym charakter ukształtowania, klimatu, roślinnego pokrowca, świata zewnętrznego, ludności i wreszcie kultury człowieka łączą się w harmonijną całość, typowo powtarzającą się na przestrzeni pewnej krajobrazowej sfery Ziemi”. Według tego ujęcia badaniom geograficznym krajobrazu podlegają nie tylko zjawiska

i obiekty przyrodnicze, ale także przejawy materialnej i duchowej działalności człowieka oraz zależności zachodzące między wszystkimi elementami przestrzeni (Myga-Piątek 2001). Obecnie w ramach geograficznych badań krajobrazu zauważyć można wzmożone zainteresowanie krajobrazem kulturowym, aczkolwiek nie jest to zjawisko nowe. Już w roku 1948 M. Dobrowolska w swoim artykule *Dynamika krajobrazu kulturalnego* przedstawiła obszerną charakterystykę i podstawowe metody badania krajobrazów kulturowych. Obecnie zakres badań naukowych krajobrazu znacznie się poszerzył, obejmując nie tylko dziedzictwo materialne, ale także kulturowe i duchowe, powstałe w ciągu wielu wieków funkcjonowania człowieka w środowisku przyrodniczym. Współczesne badania krajobrazu kulturowego idą w kierunku oceny wpływu różnych kultur na specyfikę, styl, wizerunek krajobrazu (Orłowska 2005).

Reprezentanci nurtu naukowego, wywodzącego się z kierunku krajobrazowego, sformułowali w ostatnich dziesięcioleciach wiele definicji krajobrazu. Oto kilka z nich:

– Krajobraz jest zespołem zjawisk reprezentujących środowisko przyrodnicze (Smoleński 1912).

– Krajobrazy są syntezą wszystkich przyrodniczych i kulturowych zjawisk (Nałkowski 1935, za Myga-Piątek 2001).

– Krajobraz to taki na pewnej powierzchni zachodzący zespół substancji i zjawisk, który wyróżnia ową przestrzeń od innych. Składnikami krajobrazu geograficznego są: formy terenu, gleba, woda [...], atmosfera [...], szata roślinna, zwierzęta, człowiek i te przedmioty materii martwej lub żywej, które są dziełem ręki ludzkiej [...] (Pawłowski 1935).

– Krajobraz rozumiany jest jako: historycznie ukształtowany fragment przestrzeni geograficznej, powstały w wyniku zespolenia oddziaływań środowiskowych i kulturowych, tworzących specyficzną strukturę, objawiającą się regionalną odrębnością postrzeganą jako swoista fizjonomia (Myga-Piątek 2001).

– Krajobraz kulturowy jest to realnie istniejąca, trójwymiarowa przestrzeń, w której działalność człowieka materialna i duchowa nałożyła się na krajobraz naturalny (Wojtanowicz 2002).

Podsumowując należy podkreślić, że krajobraz w rozumieniu opisanego kierunku traktowany jest jako całość łącząca sferę przyrodniczą i ludzką, rozpatrywana w ujęciu fizjonomicznym i terytorialnym – jako wygląd obszaru na pewnej ograniczonej przestrzeni.

Inną dyscypliną, której specyfiką jest holistyczne podejście do krajobrazu, wyrażające się uwzględnieniem działalności człowieka w jego kształtowaniu, jest ekologia krajobrazu (Naveh, Liberman 1984). Dyscyplina ta

wyrosła na gruncie innych nauk, np.: geografii fizycznej, geofizyki, geochemii, biologii, ale jej rozumienie krajobrazu jest specyficzne, nawiązuje bowiem do koncepcji ekosystemu. Według R. T. T. Formana i M. Godrona (1986) zadaniem tej dyscypliny jest badanie krajobrazu w trzech płaszczyznach, które dotyczą:

- struktury, czyli przestrzennych relacji między jednostkami krajobrazowymi (rozmqieszczenie gatunków, dystrybucja materii i energii w odniesieniu do rozmiarów, kształtu, liczby, rodzaju i wzajemnego układu ekosystemów);
- funkcjonowania, czyli interakcji pomiędzy przestrzennymi jednostkami krajobrazu (przepływ energii i materii oraz migracje organizmów żywych między ekosystemami);
- zmienności, czyli przekształcenia struktury i funkcji jednostek ekologicznych w czasie.

W ekologii krajobrazu ważnymi problemami badawczymi są: analiza funkcjonalna treści krajobrazu, wyjaśnianie jego wielostronnych i zmieniających się zależności oraz waloryzacja układów środowiska przyrodniczego, wykorzystywana w praktycznym planowaniu różnych form działalności człowieka (Richling, Solon 1994). W ekologii krajobrazu aspekt przyczynowo-skutkowy ma znaczenie dominujące, aspekt wizualny zaś mniejsze. Oto kilka definicji krajobrazu, charakterystycznych dla tego nurtu naukowego:

– Krajobraz to jednostka opisująca konkretną sytuację geograficzną, jak i kategoria typologiczna, składająca się z elementarnych i jednorodnych jednostek nazywanych ekotopami (Troll 1965).

– Krajobraz to względnie zamknięty fragment przyrody, otoczony naturalnymi granicami i stanowiący całość dzięki zachodzącym w nich procesom i współzależności budujących go geokompleksów (Barsch 1979).

– Krajobraz to heterogeniczny fragment terenu złożony z powiązanych wzajemnie ekosystemów; krajobrazy powtarzają się w przestrzeni (Forman, Godron 1986).

– Krajobraz to heterogeniczna całość funkcjonująca zgodnie z prawami przyrody, obdarzona zdolnością do samoregulacji i odznaczająca się pewnym indywidualizmem (Rychling, Solon 1994).

– Krajobraz jest systemem przestrzennym złożonym z elementów biotycznych, abiotycznych jak i antropogenicznych (Brzóska 1996, za Mygą-Piątek 2001).

Konkludując należy stwierdzić, że w ekologii krajobraz rozumiany jest jako całość składająca się ze sfery przyrodniczej i ludzkiej, która posiada ramy przestrzenne określone występowaniem ekosystemów. Krajobraz jest przy tym dynamiczny, co wyraża się w zachodzących w nim procesach, a jego odmiany (typy) powtarzają się w przestrzeni.

Wśród nauk przyrodniczych ważną pozycję w badaniach krajobrazowych ma kompleksowa geografia fizyczna. Przedmiotem zainteresowania tej dyscypliny jest zewnętrzna powłoka ziemska, której zróżnicowanie jest wynikiem syntezy procesów zachodzących we wnętrzu Ziemi oraz czynników działających na jej powierzchni. Według geografii fizycznej zewnętrznym wyrazem wszystkich tych procesów jest charakterystyczny dla danego obszaru krajobraz. Poszczególne części Ziemi posiadają specyficzne cechy krajobrazu, na których podstawie wyróżnia się tzw. regiony krajobrazowe (Wilgat 1965). A zatem w geografii fizycznej krajobrazowi przypisuje się znaczenie terytorialne. Na podstawie zróżnicowania krajobrazu wydziela się jednostki przestrzenne różnej rangi – jest to tzw. regionalizacja fizycznogeograficzna (Kondracki 1969). Poszczególni badacze stosują odmienną systematykę regionów krajobrazowych. Według C. Trolla (1965) na przykład na najwyższym szczeblu struktury hierarchicznej krajobrazu znajdują się pasy (lub strefy) krajobrazowe, na najniższym zaś ekotopy, inaczej „płytki” lub komórki krajobrazowe.

W geografii fizycznej wprowadzono także typologię krajobrazów. Na podstawie podobieństwa cech zewnętrznych poszczególnych regionów krajobrazowych dokonuje się uogólnienia tych cech i wydziela typy krajobrazu (Kondracki 1969). Przy wyróżnianiu typów krajobrazu stosuje się różne kryteria, np.:

- różnice w pokryciu terenu – krajobraz leśny, stepowy;
- różnice w ukształtowaniu powierzchni – krajobrazy nizinne, wyżynne, górskie;
- genezę – krajobraz wydmowy, morenowy, krasowy.

Badania prowadzone w geografii fizycznej dotyczą naturalnych składników krajobrazu, nawet jeżeli są one przekształcone pod wpływem czynników antropogenicznych. Oto kilka definicji krajobrazu, charakterystycznych dla omówionego nurtu naukowego:

– Krajobraz to pojęcie ogólne, a zarazem typologiczne, równoznaczne z [...] terminem geokompleks (Kondracki 1976).

– Krajobraz to terytorialny lub akwatorialny kompleks przyrodniczy (Armand 1980).

– Krajobraz naturalny to typ terenu o swoistej strukturze, na którą składa się wzajemne powiązanie rzeźby powierzchni i jej składu litologicznego, stosunków wodnych, klimatycznych, biocenotycznych i glebowych, a także tych efektów gospodarki ludzkiej, których wyrazem jest modyfikacja warunków przyrodniczych (Kondracki 1980).

– Krajobraz to dowolnie duży wycinek przestrzenny powierzchni Ziemi (geosfery), określanej przez jednolitą strukturę i podobne powiązania jego komponentów (Haase 1986).

– Krajobraz to wycinek przestrzeni geograficznej – ograniczony przestrzennie podsystemem epigeosfery. [...] Możliwie kompletna informacja dotycząca istoty i struktury wydzielonego systemu terytorialnego (Wojciechowski 1986).

Reasumując, w geografii fizycznej krajobraz rozpatrywany jest w ujęciu przestrzennym (regionalnym) i typologicznym.

Szczególne podejście w badaniach krajobrazu charakteryzuje subdyscypliny geografii fizycznej: geochemię i geofizykę krajobrazu. W ujęciu tych dziedzin krajobraz traktuje się jako wycinek epigeosfery, odznaczający się jednorodnymi warunkami migracji pierwiastków. Geochemia zajmuje się analizą cech chemicznych układów przyrodniczych i sposobu przemieszczania się substancji chemicznych w krajobrazie (w temperaturze poniżej 100° C). W koncepcji krajobrazów geochemicznych bada się zależności między sąsiadującymi jednostkami przestrzennymi. Powiązania między krajobrazami noszą nazwę sprzężeń geochemicznych. Klasyfikację krajobrazów geochemicznych prowadzi się na podstawie jakościowej i ilościowej analizy migracji pierwiastków w wodzie i atmosferze. Krajobraz traktowany jest tu jako dynamiczny kompleks składników (Ostaszewska 1992). Powszechnie stosowaną klasyfikację krajobrazów geochemicznych opracowali M. A. Głazowska (1964) i A. J. Perelman (1971). Składa się ona z siedmiu poziomów taksonomicznych, od najwyższego jakim jest rząd krajobrazów, po najniższy – krajobraz elementarny.

Geofizyka zajmuje się badaniem fizycznych właściwości Ziemi oraz poznawaniem jej budowy, wyjaśnia prawa i prawidłowości obserwowane w funkcjonowaniu krajobrazu (Richling, Ostaszewska 1998). Wyniki badań geofizycznych znajdują praktyczne zastosowanie w szeroko pojętym planowaniu przestrzennym. Badania geochemiczne i geofizyczne należą do badań ilościowych, jednych z bardziej obiektywnych badań krajobrazu, ponieważ podlegające ocenie cechy są mierzalne w odróżnieniu od większości cech uwzględnianych przy badaniu układów przyrodniczych (Richling, Solon 1994).

Natomiast w rozumieniu geobotaniki krajobraz jest to zbiór ekosystemów, których granice i zasięg określa się na podstawie zróżnicowania zbiorowisk roślinnych. Ekosystemy połączone są ze sobą siecią związków i oddziaływań oraz zależnością od wspólnych warunków środowiska. Geobotanika traktuje krajobraz jako jeden z poziomów hierarchicznych w całej biosferze. Na szczeblu krajobrazu obecne są określone zjawiska i procesy, których nie da się analizować na poziomie pojedynczego ekosystemu (np. sukcesja, migracje międzyekosystemowe, bariery rozprzestrzeniania się gatunków). Za krajobrazy w ujęciu geobotanicznym uznawane są jednostki duże, heterogeniczne pod

względem typów roślinności, jej fizjonomii i warunków siedliskowych (Richling, Solon 1994). Definicję krajobrazu sformułowaną przez W. Matuszkiewicza (1974) można uznać za reprezentatywną dla geobotaniki:

– Krajobraz to realnie istniejący, przestrzenny, dynamiczny układ strukturalno-funkcjonalny na ponadekosystemalnym poziomie organizacji biosfery. Elementami tak rozumianego krajobrazu są ekosystemy.

Z powyższej charakterystyki wynika, że w dyscyplinach naukowych, takich jak geografia fizyczna, geochemia, geofizyka czy geobotanika krajobraz, bada się w zakresie przyrodniczym.

We współczesnych badaniach naukowych krajobrazu pojawiła się koncepcja systemowego ujmowania środowiska geograficznego i krajobrazu, wykraczająca poza ramy pojedynczych dyscyplin naukowych, która dopuszcza prowadzenie badań krajobrazu w różnych skalach przestrzennych, w różnych ujęciach strukturalnych i na różnych poziomach organizacji ekologicznej (Pietrzak 1998, Degórski 2005). Koncepcja jest spoiwem i wspólną płaszczyzną dla różnych podejść badawczych krajobrazu. A. Degórski (2005) w odniesieniu do tej koncepcji formułuje następującą definicję krajobrazu:

– Krajobraz może być traktowany jako zobiektywizowana wizualizacja procesów i zjawisk zachodzących w megasystemie środowiska geograficznego, którą należy rozumieć jako przestrzenne zróżnicowanie zasobów krajobrazowych, charakterystyczne dla poszczególnych jednostek krajobrazowych.

Dla takich dziedzin naukowych, jak geografia człowieka, psychologia i socjologia, znaczenie pierwszoplanowe w badaniach krajobrazu mają percepcja i wartościowanie krajobrazu z punktu widzenia człowieka oraz jego działalności. W geografii człowieka, a zwłaszcza w wywodzącej się z jej nurtu geografii humanistycznej, krajobraz nie jest rozumiany jako materialny byt, lecz jako wyobrażenie fizjonomii otoczenia, które jest postrzegane przez człowieka. Wyrazem takiego rozumienia krajobrazu może być sformułowanie M. Pietrzaka (1998), według którego „krajobraz jest zarówno »produktem« przyrody, jak i naszej własnej świadomości”. D. Jędrzejczyk (2002) nazywa krajobraz „przestrzenią wyobrażoną, [...] rodzajem pamięci społeczeństwa”. A zatem nie obiektywne cechy krajobrazu, ale efekty ich percepcji przez człowieka mają tutaj znaczenie nadrzędne. Geografia humanistyczna zwraca uwagę na emocjonalny związek człowieka z krajobrazem, który ma dla niego nie tylko znaczenie realistyczne, ale również symboliczne. Krajobraz odzwierciedla organizację życia społecznego na pewnym obszarze, która została ukształtowana w toku historycznych i kulturowych przemian. Konkretnie elementy przestrzeni krajobrazowej mają dla postrzegającego je człowieka określone znaczenia, symbole wywołują pewne skojarzenia. W geo-

grafii humanistycznej podkreśla się fakt, że odbiór krajobrazu jest sprawą subiektywną uzależnioną od cech obserwatora. Człowiek w swojej świadomości nadaje krajobrazom określoną wartość estetyczną (Lisowski 2003). Jednym z celów badawczych geografii humanistycznej jest określenie, w jaki sposób doświadczenie życiowe, system wartości, struktura emocjonalna człowieka wpływają na postrzeganie i ocenę krajobrazu. W geografii humanistycznej nie przypisuje się krajobrazowi zakresu terytorialnego, cechuje go raczej „otwartość”, ograniczona zasięgiem wzroku obserwatora (Entrikin 1991). Reprezentatywne dla tego nurtu badawczego mogą być następujące definicje krajobrazu:

– Krajobraz jest pewną zintegrowaną całością, która powstaje poprzez wysiłek wyobraźni na podstawie wysoko wyselekcjonowanych danych zmysłowych; jest produktem dojrzałego umysłu (Tuan 1979, za Wojciechowskim 1986).

– Krajobraz jest fizjonomią, wyrazem zewnętrznym środowiska geograficznego, a oceniany i wartościowany jest jako synteza zintegrowanych postrzeżeń widoków i związanych z nimi różnorodnych odczuć zmysłowych oraz odpowiednich asocjacji i struktur zakodowanych w umyśle obserwatora (Wojciechowski 1986)

– Krajobraz to wygląd, widoczna jakość miejsca, przyjmującego [...] formę całości przestrzennej o niewyraźnych granicach (Sack 1992).

– Krajobraz jest [...]: „światem przeżywanym”, przekazem semiologicznym, miejscem w przestrzeni, a także „wartością samą w sobie”. [...] krajobraz staje się częścią świata człowieka, gdyż pozwala mu odnaleźć sens i znaczenie własnej egzystencji (Jędrzejczyk 2003).

Podejście badawcze geografii humanistycznej do krajobrazu nawiązuje w zdecydowanie większym stopniu do nauk społecznych niż przyrodniczych.

Do nowych ujęć badawczych krajobrazu, opartych na jego percepcji, zaliczyć należy koncepcję krajobrazu multisensorycznego, w świetle której rozwinęły się zwłaszcza badania krajobrazów dźwiękowych (Bernat 2002). Takie podejście badawcze nawiązuje w dużym stopniu do nauk społecznych.

Psychologia i socjologia prowadzą badania związane z krajobrazem w bardzo wąskim zakresie. W rozumieniu tych nauk „krajobraz to całokształt odbieranego przez zmysły zespołu różnych zjawisk” (Schmollgruber 1994). Ujęcie to jest więc zbieżne z reprezentowanym przez geografie humanistyczną. Psychologia i socjologia prowadzą właściwie wyłącznie badania w zakresie percepcji krajobrazu. Przedmiotem ich zainteresowania są warunki wpływające na spostrzeganie cech krajobrazu przez człowieka oraz stosunek emocjonalny badanych do krajobrazu i jego przyczyny.

Można stwierdzić, że symboliczno-estetyczno-emocjonalne podejście do krajobrazu, ocenianego przez pryzmat człowieka, który w nim funkcjonuje, jest wspólne dla geografii humanistycznej, psychologii i socjologii.

Krajobraz od dawna pozostaje też w sferze zainteresowania sztuki i literatury. Wspomniano już o szkole pejzażu, która wykształciła się w malarstwie i specjalizuje się w pracach przedstawiających krajobrazy. W realistycznej odmianie tego nurtu artystycznego obrazy mogą stanowić nośniki rzetelnej informacji na temat fizjonomii krajobrazu. Wątki krajobrazowe pojawiały się często także w poezji, szczególnie młodopolskiej i dwudziestolecia międzywojennego, w ujęciu realistycznym lub abstrakcyjnym, zawsze z kontekstem emocjonalnym. Z bardziej znanych autorów podejmujących wątki krajobrazowe można wymienić B. Leśmiana (*Krajobraz utracony*), K.K. Baczyńskiego (*Krajobraz*), czy J. Kaczmarskiego (*Krajobraz po ucztach*) (za Mygą-Piątek 2001).

Z przedstawionego zestawienia wynika, że krajobraz jest przedmiotem badań wielu dyscyplin naukowych i obiektem zainteresowania dziedzin artystycznych. Powyżej spróbowano nakreślić pewne ramy określające sposób rozumienia pojęcia krajobrazu i zakres jego badań charakterystyczny dla poszczególnych dyscyplin. W rzeczywistości dorobek badawczy wszystkich dziedzin wzajemnie na siebie oddziałuje. Koncepcje badawcze różnych dyscyplin naukowych przenikają się między sobą, stosowane są podobne metody badań, dlatego wyznaczenie rzetelnych granic „zasięgu naukowego” poszczególnych dziedzin w zakresie analizy krajobrazu nie jest możliwe.

KRAJOBRAZ W EDUKACJI SZKOLNEJ NA TLE KONCEPCJI BADAWCZYCH

Na podstawie zawartości programów nauczania, a szczególnie podręczników do nauczania przyrody, które interpretują i rozwijają hasła zawarte w *Podstawie programowej* (2002), można określić wpływ dorobku różnych dyscyplin nauki o krajobrazie na dobór i sposób prezentacji treści kształcenia realizowanych w polskiej szkole.

W szkolnej edukacji krajobrazowej w ramach przyrody wymaga się wprowadzenia następujących treści dotyczących krajobrazu (*Podstawa programowa*, 2002):

1. Krajobraz najbliższej okolicy – obserwacje i opisy:
 - a) składniki naturalnego krajobrazu,
 - b) sposoby zagospodarowania obszaru,
 - c) ludzie i kultura,

d) zależność życia ludzi od czynników przyrodniczych i pozaprzyrodniczych.

2. Krajobrazy nizinne, wyżynne i górskie:

a) środowisko i jego zagospodarowanie (na przykładzie wybranych krajobrazów Polski),

b) krajobrazy naturalne i przekształcone przez człowieka,

c) przykłady pozytywnego i negatywnego zagospodarowania przestrzeni,

d) krainy Polski.

3. Wybrane krajobrazy świata:

a) lądy i kontynenty,

b) oceany.

Jak wynika z tego zestawienia, cały materiał nauczania dotyczący krajobrazu, przeznaczony do realizacji w ciągu trzech lat nauki przyrody, podzielono na odrębne części. W każdej z nich treści krajobrazowe omawia się w innej skali przestrzennej. Zagadnienia zawarte w pierwszej części ogniskują się wokół krajobrazu najbliższej okolicy. Na tym etapie wprowadza się i objaśnia pojęcie krajobrazu. Druga część materiału nauczania wprowadza podział krajobrazów Polski, który omawia się na charakterystycznych przykładach. Ostatnia – trzecia część zakłada analizę krajobrazów świata.

Pierwszy etap kształtowania pojęcia krajobrazu wiąże się z jego objaśnianiem. Z zestawienia definicji krajobrazu, zawartych w podręcznikach szkolnych (tab. 1), wynika, że jest on rozumiany przede wszystkim jako widok (wygląd) terenu albo zespół jego cech. A zatem eksponuje się fizjonomiczny aspekt krajobrazu. Takie ujęcie nawiązuje do tradycyjnego nurtu w geografii, reprezentowanego przez kierunek krajobrazowy. Mimo uproszczeń adekwatnych do wieku odbiorców definicje szkolne wykazują dużą zbieżność z tymi, które formułowali znani geografowie: W. Nałkowski, S. Pawłowski, S. Nowakowski i inni reprezentanci kierunku. Fizjonomiczne rozumienie krajobrazu jest tutaj pokrewne także nurtowi artystycznemu.

Nawiązanie do kierunku krajobrazowego w naukach geograficznych widać również w holistycznym rozumieniu krajobrazu. W treściach szkolnych krajobraz ujmowany jest jako całość, w której jako jednakowo istotne traktowane są zarówno elementy naturalne (przyrodnicze), jak i kulturowe.

W niektórych podręcznikach można także dostrzec wpływy ekologii krajobrazu i geobotaniki, które są czytelne w ekosystemowym ujęciu krajobrazu. Nie jest to jednak zjawisko powszechne.

Idee geografii człowieka są widoczne poprzez uwypuklenie wzajemnych związków między człowiekiem a środowiskiem, podkreślanie zależności, które zachodzą między życiem i gospodarowaniem ludzi w określonych warunkach

Tab. 1. Objasnienia pojęcia „krajobraz” w podręcznikach szkolnych z zakresu przyrody

„Krajobraz – to zespół typowych cech danego terenu”
„Krajobraz – zespół cech wyróżniających określony teren na Ziemi”
„Krajobraz naturalny – ogół wyróżniających określony teren cech ukształtowania powierzchni, skał, gleb, wód, szaty roślinnej, które nie zostały zmienione w wyniku działalności człowieka”
„Krajobraz przekształcony przez człowieka – krajobraz z widocznymi przejawami działalności ludzkiej”
„Krajobraz tworzą wszystkie naturalne elementy przyrody ożywionej i nieożywionej oraz wytwory działalności człowieka”
„Wszystko, co nas otacza, tworzy krajobraz”
„Ogół cech wyróżniających określony teren nazywamy krajobrazem”
„Na pewno nieraz, stojąc w dowolnym miejscu, rozglądałeś się wokół siebie. Widok, który wtedy zobaczyłeś, nazywamy krajobrazem”
„Krajobraz to ogół cech wyróżniających jakiś teren i decydujących o jego wyglądzie”
„Krajobraz – to wygląd powierzchni ziemi w jakimś miejscu (cechy wszystkich składników środowiska przyrodniczego wraz z roślinami i zwierzętami oraz wszelkie przejawy działalności człowieka)”
„Krajobraz jest to widok okolicy”
„Dzieła wszystkich żywiołów tworzą jedną kompozycję – krajobraz. Krajobraz wyróżnia określony teren. Składają się nań wszystkie składniki przyrody ożywionej i nieożywionej oraz wytwory człowieka”

przyrodniczych oraz dorobkiem kulturowym, który powstaje na skutek tej współzależności i jest jej świadectwem. Aspekt kultury na tle krajobrazu jest wyraźnie podkreślany zarówno w treściach nauczania zawartych w *Podstawie programowej* przyrody (ludzie i kultura, zależność życia ludzi od czynników przyrodniczych i pozaprzyrodniczych), jak i w planowanych osiągnięciach uczniów (dostrzeganie zależności między czynnikami środowiska przyrodniczego i kulturowego, dostrzeganie kulturowych walorów najbliższego regionu).

Zgodnie z *Podstawą programową* w szkolnym kształceniu krajobrazowym wprowadza się typologie krajobrazów, których podstawą są różne kryteria. Na pierwszym etapie uczniowie zapoznają się z podziałem krajobrazów według stopnia i sposobu przekształcenia. W tej typologii najczęściej wyróżniane są:

1. Krajobraz pierwotny (przez niektórych autorów podręczników nazywany też naturalnym), jako zupełnie nieprzekształcony przez człowieka.

2. Krajobraz naturalny, składający się wyłącznie ze składników przyrodniczych.

3. Krajobraz kulturowy albo przekształcony przez człowieka, w ramach którego wyróżnia się: a) krajobraz wiejski, b) krajobraz miejski, c) krajobraz przemysłowy.

W nauce podobną typologię można spotkać w pracach przedstawicieli kierunku krajobrazowego w geografii (Pawłowski 1935), ekologii krajobrazu (Richling, Solon 1998), a częściowo także ochrony środowiska (Smólski 1973). Przy tym krajobraz kulturowy w rozumieniu ochrony środowiska dotyczy obszarów przekształconych harmonijnie, ze znacznym udziałem elementów przyrodniczych, posiadających pewną wartość estetyczną lub historyczną. Krajobrazy, gdzie przekształcenia związane z zabudową mają charakter dominujący, nazywane są antropogenicznymi. Takiego zróżnicowania w terminologii szkolnej nie ma. Kolejna typologia krajobrazów, wprowadzana na poziomie szkolnym, opiera się na zróżnicowaniu ukształtowania powierzchni. Podział krajobrazów na: nizinne, wyżynne i górskie stosuje się przede wszystkim dla obszaru Polski. Ukształtowanie powierzchni stanowi bowiem kryterium wydzielenia krajobrazów w obszarach, gdzie brak wyraźnego zróżnicowania klimatycznego. Natomiast w skali świata wydziela się strefy krajobrazu, związane z występowaniem formacji roślinnych uzależnionych od rocznego cyklu oświetlenia Ziemi i klimatu. Charakterystyczne krajobrazy świata są nazywane strefowymi, najczęściej wyróżnia się ich następujące rodzaje: 1. Krajobraz lasu równikowego. 2. Krajobraz sawanny. 3. Krajobraz pustynny. 4. Krajobraz śródziemnomorski. 5. Krajobraz lasów liściastych strefy umiarkowanej. 6. Krajobraz stepowy. 7. Krajobraz tajgi. 8. Krajobraz tundry.

Krajobrazy świata opisuje się zazwyczaj w przedstawionym tu układzie. Co prawda niektórzy autorzy podręczników i programów wyrażają inne koncepcje, charakteryzując zróżnicowanie krajobrazów na poszczególnych kontynentach, zdarza się to jednak rzadko. Oprócz krajobrazów strefowych wyróżnia się także krajobrazy astrefowe i jako podstawowy przykład takiego krajobrazu podawany jest krajobraz wysokogórski. Obie typologie krajobrazu, zarówno ta, która ma za podstawę różnice ukształtowania powierzchni, jak i strefowy podział krajobrazów świata, mają swoje korzenie w geografii fizycznej kompleksowej (Kondracki 1976). Tak jak w tej dyscyplinie naukowej, podstawowym kryterium wydzielenia typów krajobrazu w klasyfikacjach szkolnych było wyłącznie zróżnicowanie składników przyrodniczych.

Regionalizacja fizycznogeograficzna, która stanowi dorobek geografii fizycznej, jest także czytelna w treściach szkolnych. Charakterystyczne typy krajobrazów Polski omawia się bowiem na przykładzie wybranych krain geograficznych, występujących w poszczególnych pasach ukształtowania po-

wierzchni. Analiza krain jest podporządkowana ukazaniu cech szczególnych środowiska przyrodniczego na danym obszarze.

Wśród celów edukacyjnych przyrody, które precyzuje *Podstawa programowa*, dwa w sposób bezpośredni związane są z ochroną środowiska:

- Poznanie zachowań sprzyjających bezpieczeństwu ludzi i przyrody.
- Wyrobienie poczucia odpowiedzialności za środowisko.

Praktyczna realizacja tych celów polega na przedstawianiu przykładów pozytywnego i negatywnego sposobu zagospodarowania przestrzeni przez człowieka (w kraju i na świecie), podkreślaniu konieczności ochrony obszarów o szczególnych walorach przyrodniczych i krajobrazowych oraz kształtowania u uczniów postawy poszanowania i odpowiedzialności za środowisko. Na etapie szkoły podstawowej dzieci poznają podstawowe formy ochrony przyrody wprowadzone w Polsce i ich konkretne przykłady. Według założeń programowych uczniowie powinni także prowadzić pewne działania praktyczne w środowisku: dokonywać elementarnych obserwacji stanu środowiska, oceniać jakość gospodarowania człowiekiem w przestrzeni geograficznej poprzez wskazywanie przykładów negatywnych i pozytywnych. Zadaniem szkoły jest również stworzenie warunków do bezpośredniego poznawania różnych form, obszarów i obiektów chronionych w najbliższej okolicy. Hasło programowe „przykłady pozytywnego i negatywnego zagospodarowania przestrzeni” jest przez niektórych autorów podręczników i programów interpretowane w szerokim zakresie. Oprócz wyliczenia przykładów niewłaściwego działania człowieka w środowisku (co jest najczęstszą praktyką) bywają eksponowane pozytywne sposoby formowania krajobrazu poprzez piękną architekturę czy organizację terenów zielonych i rekreacyjnych. W takim ujęciu treści widoczne jest ukierunkowanie nie tylko na ochronę krajobrazu, ale co istotne – na aktywne kształtowanie jego wizerunku. Jest więc ono zbieżne z założeniami architektury krajobrazu. Postulaty rozwoju zrównoważonego, rozumianego jako zintegrowany, spójny system działań polegających na racjonalnym wykorzystaniu, kształtowaniu i ochronie środowiska (Sas-Bojarska 1994), są naczelnymi hasłami ekologii krajobrazu. Jako że idee te wdrażane są w edukacji szkolnej od najwcześniejszych etapów, wpływ ekologii na treści nauczania jest niewątpliwy.

WNIOSKI

Przegląd celów edukacyjnych, podstawowych treści kształcenia oraz osiągnięć uczniów, zaplanowanych do realizacji w ramach nauczania o krajobrazie na lekcjach przyrody, pozwala dostrzec wpływy wielu dziedzin naukowych na edukację szkolną. Najbardziej znaczny udział w treściach nauczania ma dorobek

subdyscyplin geografii, szczególnie nurtu krajobrazowego oraz geografii fizycznej, nieco mniejszy geografii człowieka. Z dziedzin pokrewnych geografii widoczny jest ogromny wkład idei i postulatów ochrony środowiska, której celem jest między innymi kształtowanie właściwych postaw w stosunku do środowiska geograficznego. Założenia ekologii krajobrazu jako dziedziny „pogranicznej”, mającej jednocześnie „usługowy” charakter poprzez działanie na rzecz innych dziedzin, np. ochrony środowiska czy planowania przestrzennego, mają także swoje odbicie w treściach nauczania realizowanych w szkole. Pozostałe, pozaprzyrodnicze dziedziny naukowe: literatura i sztuka, psychologia i socjologia czy architektura nie wywarły wpływu na szkolną edukację krajobrazową lub ich wpływ pozostaje znikomy.

Można także stwierdzić, że szkolna edukacja krajobrazowa opiera się na klasycznych koncepcjach i teoriach naukowych, najnowsze osiągnięcia nauki o krajobrazie nie są na razie czytelne w treściach szkolnych.

Ujęcie krajobrazowe w charakterystyce przestrzeni geograficznej może mieć zastosowanie nie tylko w edukacji przyrodniczej na poziomie szkoły podstawowej. Krajobraz, jako czytelny, wizualny wyznacznik pewnego obszaru, charakteryzujący się zróżnicowaniem przestrzennym, może stanowić podstawę do opisu i porównań regionów kraju i Europy, będących przedmiotem „edukacji regionalnej” i „edukacji europejskiej”, realizowanych obecnie w polskich szkołach w postaci tzw. ścieżek międzyprzedmiotowych. Wielopłaszczyznowość zastosowania pojęcia krajobrazu, o której pisano w pierwszej części opracowania, pozwala na uwzględnienie różnych poziomów i sfer poznania przy analizie obszarów. Ujęcie krajobrazowe daje podstawy do typowo naukowej charakterystyki, uwzględniającej cechy środowiska na danym terenie i uwarunkowane nimi typy zagospodarowania przestrzeni, jak i estetyczno-emocjonalną ocenę obszaru opartą na percepcji obserwatora. Wpływ krajobrazu na kulturę jest niewątpliwy w dziełach jej twórców: malarzy, poetów, literatów oraz muzyków. Poszukiwanie i wykrywanie tych związków jest kolejną z możliwości, jaką stwarza edukacja krajobrazowa. Obserwacja i odczuwanie krajobrazów daje młodemu człowiekowi pole do rozwoju własnej twórczości artystycznej, która stanowi jeden z elementów „edukacji regionalnej”.

Biorąc pod uwagę powyższe spostrzeżenia, można stwierdzić, że ujęcie krajobrazowe w analizie i charakterystyce przestrzeni geograficznej, mimo iż od dawna obecne zarówno w nauce, jak i edukacji szkolnej, nie straciło na swojej aktualności. Mało tego, wpisuje się ono we współczesne trendy i wymagania edukacyjne.

LITERATURA

- Armand D. L., 1980: Nauka o krajobrazie (tłum. Kondracki J.). PWN, Warszawa.
- Barsch H., 1979: W sprawie pojęć dotyczących powłoki ziemskiej i jej przestrzennego rozczłonkowania w terminologii nauki o krajobrazie, *Przegląd Zagranicznej Literatury Geograficznej*, nr 2.
- Bernat S., 2002: Geografia a dźwięk i muzyka, [w:] *Kultura jako przedmiot badań geograficznych. Studia teoretyczne i regionalne*. E. Orłowska (red.), PTG Oddz. Wrocławski, Wrocław, 55–64.
- Berninger O., 1975: Krajobraz i jego składniki. [w:] *Kształtowanie krajobrazu a ochrona przyrody*. Z. Obmiński (red.), PWRiL, Warszawa, 24–34.
- Bogdanowski J., 1976: Kompozycja i planowanie w architekturze krajobrazu. Ossolineum, Wrocław–Warszawa–Gdańsk.
- Bogdanowski J., 1979: *Architektura krajobrazu*. PWN, Warszawa.
- Degórski M., 2005: Krajobraz jako obiektywna wizualizacja zjawisk i procesów zachodzących w megasystemie środowiska geograficznego, [w:] *Krajobraz kulturowy. Aspekty teoretyczne i metodologiczne*. U. Myga-Piątek (red.), *Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG*, nr 4, Sosnowiec, 13–25.
- Dobrowolska M., 1948: Dynamika krajobrazu kulturalnego, *Przegląd Geograficzny*, T. XXI, nr 3–4, 151–203.
- Entrikin J. N., 1991: *The betweenness of place: Towards a Geography of Modernity*. The Johns Hopkins University Press, Baltimore.
- Europejska Konwencja Krajobrazowa Rady Europy. Kompendium Edukacyjne „Krajobrazów Dziedzictwa Narodowego” 2002, Warszawa.
- Forman R. T. T., Godron M., 1986: *Landscape Ecology*. J. Wiley and Sons, New York.
- Głazowska M. A., 1964: *Geochemiczeskije osnovy tipologii i metodiki issledowanij prirodnich łańdszaftow*. Izd. Moskowskogo Uniwersiteta, Moskwa.
- Haase G., 1986: *Theoretical and Methodological Foundations of Landscape Ecology, Landscape Ecology – Abstracts of Lectures*, Leipzig.
- Hettner A., 1927: *Grundzeuge der Landerkunde*. B. G. Treubner, nr 8, Leipzig.
- Jędrzejczyk D., 2002: Krajobraz kulturowy jako metafora bytu, [w:] *Kultura jako przedmiot badań geograficznych. Studia teoretyczne i regionalne*. E. Orłowska (red.), PTG Oddz. Wrocławski, Wrocław, 19–25.
- Jędrzejczyk D. 2003: Humanistyczna interpretacja krajobrazu kulturowego, [w:] E. Orłowska, J. Klementowski (red.), *Kulturowy aspekt badań geograficznych. Studia teoretyczne i regionalne*. Oddz. Wrocławski PTG, Wrocław, 65–74.
- Kondracki J., 1969: *Podstawy regionalizacji fizycznogeograficznej*. PWN, Warszawa.
- Kondracki J., 1976: *Podstawy regionalizacji fizycznogeograficznej*. PWN, Warszawa.
- Kondracki J., 1980: *Geografia fizyczna Polski*. PWN, Warszawa.
- Kozłowski S., 2000: *Ekorozwój. Wyzwanie XXI wieku*. Wyd. Nauk. PWN, Warszawa.
- Lisowski A., 2003: *Koncepcje przestrzeni w geografii człowieka*. Wyd. Geogr. i Studiów Reg. UW, Warszawa.
- Matuszkiewicz W., 1974: Teoretyczno-metodyczne podstawy badań roślinności jako elementu krajobrazu i obiektu użytkowania rekreacyjnego, *Wiadomości Ekologiczne* t. 20, z. 1.
- Mierzwiński A., 1991: *1000 słów o ekologii i ochronie środowiska*. Wyd. Bellona, Warszawa.

- Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi, Ministerstwo Środowiska 2002: Ochrona krajobrazu i zachowanie bioróżnorodności, [w:] Kodeks dobrej praktyki rolniczej. (red.) I. Duer i in., Warszawa, 79–80. www.mos.gov.pl
- Myga-Piątek U., 2001: Spór o pojęcie krajobrazu w geografii i dziedzinach pokrewnych. *Przegląd Geograficzny*, t. 73, z. 1–2. Wyd. Nauk. PWN, Warszawa, 165–176.
- Myga-Piątek U., 2005: Krajobraz kulturowy w badaniach geograficznych, [w:] U. Myga-Piątek (red.), *Krajobraz kulturowy. Aspekty teoretyczne i metodologiczne*. Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG, nr 4, Sosnowiec, 40–51.
- Naveh Z., Lieberman A., 1984: *Landscape Ecology – Theory and Application*. Springer Verlag, New York.
- Nowakowski S., 1938: *Geografja jako nauka. Dzieje odkryć geograficznych*. Drukarnia Narodowa, Kraków.
- Orłowska E., 2005: Kulturowy aspekt badań geograficznych, [w:] U. Myga-Piątek (red.), *Krajobraz kulturowy. Aspekty teoretyczne i metodologiczne*. Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG, nr 4, Sosnowiec, 55–65.
- Ostaszewska K., 1992: Zastosowanie metodyki krajobrazowo-geochemicznej w badaniach fizycznogeograficznych na przykładzie Frankfurtu nad Menem, [w:] *Prace i Studia Geograficzne*, t. 14. Wyd. Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa, 39–56.
- Ostaszewska K., 2002: *Geografia krajobrazu*. Wyd. Nauk. PWN, Warszawa.
- Ostaszewska K., 2005: Krajobraz – środowisko geograficzne – środowisko przyrodnicze. [w:] W. Maik, K. Rembowska, A. Suliborski (red.), *Geografia jako nauka o przestrzeni, środowisku i krajobrazie*. Zakład Geografii Społecznej i Turystyki UMK, Zakład Badań Społecznych i Regionalnych UŁ, Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Łódź, 162–171.
- Pawłowska K., 1996: *Idea swojskości w urbanistyce i architekturze miejskiej*. Wyd. Politechniki Krakowskiej, Kraków.
- Pawłowska K., 2002: Podstawy kulturowe architektury krajobrazu, [w:] E. Orłowska (red.), *Kultura jako przedmiot badań geograficznych*. *Studia teoretyczne i regionalne*. PTG Oddz. Wrocławski, Wrocław, 27–34.
- Pawłowski S., 1935: Krajobraz geograficzny. *Czasopismo Geograficzne*, XIII, 170–174.
- Perelman A. J., 1971: *Geochemia krajobrazu*. PWN, Kraków.
- Pietrzak M., 1998: *Syntezy krajobrazowe. Założenia, problemy, zastosowania*. Bogucki Wyd. Nauk., Poznań.
- Pietrzak M., 2005: Ewolucja poglądów geograficznych na krajobraz, [w:] W. Maik, K. Rembowska, A. Suliborski (red.), *Geografia jako nauka o przestrzeni, środowisku i krajobrazie*. Zakład Geografii Społecznej i Turystyki UMK, Zakład Badań Społecznych i Regionalnych UŁ, Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Łódź, 151–161.
- Podstawa programowa kształcenia ogólnego dla szkół podstawowych i gimnazjów (Dz.U. Nr 51, poz.458 z dn. 26.02.02).
- Richling A., Ostaszewska K., 1998: Geografia rosyjska w dobie transformacji. X Konferencja krajobrazowa, Moskwa, 16–19 IX 1997 r. *Przegląd Geograficzny* t. 70, nr 3–4, 327–332.
- Richling A., Solon J., 1994: *Ekologia krajobrazu*. Wyd. Nauk. PWN, Warszawa.
- Richling A., Solon J., 1998: *Ekologia krajobrazu*. Wyd. Nauk. PWN, Warszawa.
- Sack R. D., 1992: *Place, Modernity and the Consumer's World*. John Hopkins University Press, Baltimore, London.

- Sas-Bojarska A., 1994: Elementy ekologiczne w gospodarowaniu przestrzenią. Gdański Biuletyn Proekologiczny, nr 10.
- Schmollgruber K., 1994: Przeobrażenia krajobrazu. Wyd. własne, Wiedeń.
- Smoleński J., 1912: Krajobraz Polski. Wyd. J. Martkowicza, Warszawa.
- Smólski S., 1973: Ochrona krajobrazu, [w:] W. Szafer (red.), Ochrona przyrodniczego środowiska człowieka. PWN, Warszawa, 605–611.
- Szczęsny T., 1971: Ochrona przyrody i krajobrazu. PWN, Warszawa.
- Troll C., 1965: Krajobraz geograficzny i jego badanie. Przegląd Zagranicznej Literatury Geograficznej, z. 4, 6–21.
- Wilgat T., 1965: Definicja i klasyfikacja krajobrazów, [w:] W. Szafer (red.), Ochrona przyrody i jej zasobów. Problemy i metody. t. 1. PAN, Kraków, 461–467.
- Wojciechowski K., 1986: Problemy percepcji i oceny estetycznej krajobrazu. UMCS, Lublin.
- Wojtanowicz J., 2002: Geneza i wiek krajobrazów kulturowych, [w:] (red.) T. Jankowski i in., Problemy ochrony i kształtowania krajobrazu kulturowego Górnego Śląska na tle doświadczeń z innych regionów Polski. Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG nr 1, Sosnowiec, 13–20.
- Wolski P., 1988: O pojęciu krajobrazu i jego stosowaniu w dziedzinie architektury krajobrazu. Problemy architektury krajobrazu. Wyd. SGGW – AR, Warszawa.
- Żarska B., 2002: Ochrona krajobrazu. Wyd. SGGW, Warszawa.

SUMMARY

School education is both a starting point for the development of various scientific disciplines (school educates future researchers) and the result of science. The landscape research is conducted within many scientific disciplines and has a long tradition. Landscape education, which is the result of a scientific dimension, is implemented in primary school under the nature subject. Primary school education is the only level at which the geographical contents are carried out on landscape. The landscape is of interest to many disciplines: geography, architecture, social sciences and the arts. In recent years, there were many studies which contained an overview of the main strands of the science of landscape, presented the differences in the meaning of the concept and objectives of individual research disciplines. These studies have become the ground for the characterization of the concept of landscape education implemented in Polish school and its evaluation in terms of scientific achievements. A review of educational purposes, the basic content of education and achievements of students, demonstrate the influence of multiple scientific disciplines in school landscape education. The most significant share of the course content are achievements of geography disciplines, particularly: physical geography, environmental protection and landscape ecology. Other scientific fields: literature, art, psychology, sociology, and architecture do not have any impact on the school landscape education or their impact remains marginal.